

Mirzə Fətəli Axundzadənin pedaqoji görüşləri

Abbas Səmədov

*Gəncə Dövlət Universitetinin professoru,
filologiya və pedaqoji elmlər doktoru*

Azərbaycan ədəbiyyatında yeni milli dramaturgiyanın banisi, realist bədii nəsrin, ədəbi tənqidin, materialist estetikanın ilk nümayəndəsi, maarif və mədəniyyət xadimi Mirzə Fətəli Axundzadə zəngin ədəbi irs, nadir sənət inciləri yaratmış dahi sənətkar, maarifpərvər mütəfəkkirdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına müvafiq olaraq, bütün həyatı boyu doğma vətəninə və xalqının tərəqqisi yolunda yorulmadan çalışaraq yeni dövrün irəlilədiyi müddət ərzində, mədəni və ictimai-siyasi məsələlərə daim fəal iştirak edən və zamanın qabaqcıl ideyalarından bəhrələnməyə çağıran yaradıcılığı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı tarixində parlaq səhifə açan görkəmli ictimai xadim və maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadənin 200 illik yubileyinin təntənəli surətdə keçirilməsi qərara alınmışdır.

Bu məqsədlə Təhsil Nazirliyində müvafiq tədbirlər planı hazırlanmış və həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Xalqımızın tanınmış oğlunun mənalı ömrünün salnaməsini, yaradıcılıq yolunu, əmək fəaliyyətini, pedaqoji görüşlərini ətraflı şərh edib gənc nəsli

və oxuculara çatdırmaq mətbuatımızın əsas vəzifələrindəndir.

Mirzə Fətəli Axundzadə 1812-ci ildə Nuxa (indiki Şəki) şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Mirzə Məhəmmədağlı Hacı Əhməd oğlu Təbriz vilayətinin Xammə qəsəbəsindəndir.

O, 1811-ci ildə Nuxa şəhərinə köçür və burada Axund Ələsgərin qızı Nəmə xanım ilə evlənir. 1814-cü ildə yenidən Xammə qəsəbəsinə köçür. Lakin Xammədəki gəncliyi ilə yola getmir. Nəmə xanım Fətəlini də götürüb Nuxaya qayıdır. Axund Ələsgər Fətəlini oğulluğa götürür, onun təlim-tərbiyəsilə ciddi məşğul olur. O, Fətəliyə ərəb və fars dillərini öyrədir, ədəbiyyatı və dini kitabları oxutdurur. Zirək və zəhinli uşaq olan Fətəlini hamı sevir. O özü üçün Axundov familiyasını götürür. Axund Ələsgər 1832-ci ildə Məkkə ziyarətinə getməli olur. Nəməsini isə Gəncəyə gətirir və Axund Molla Hüseynə tapşırır ki, Gəncə məscidində Mirzə Şəfi Vəzehin (1794-1752) yanında Fətəlinin nəstəliq xəttini öyrənməsinə şərait yaratsın.

Fətəli Gəncədə hörmətli şair və məhir nəstəliq xəttinin müdərrişi Mirzə Şəfi Vəzehin şagirdi olur.

Mirzə Fətəli 1833-cü ildə Nuxaya qayıdır və burada təza açılmış ibtidai rus məktəbinə daxil olur və bir il bu məktəbdə oxuyur. Rus dilini və dünyəvi elmləri öyrənir. Ancaq yaşının böyük olduğuna görə məktəbi tərk edir.

Axund Hacı Ələsgər 1834-cü ilin sentyabrında Mirzə Fətəlini Tiflisə aparır, Qafqazın baş hakimi baron Rozenin dəftərxanasında şərq dilləri mütərcimi vəzifəsinə qəbul etdirir, ona kömək göstərməsinə xahiş edir. Baron Rozen Axund Hacı Ələsgəri səmimiyyətli eşidir və onun xahişini yerinə yetirir. M.F.Axundov altı ay müddətində mütərcimlik öyrənir, həm də ömrünün sonuna kimi bu vəzifədə çalışır və 1873-cü ildə polkovnik rütbəsinə layiq görülür, orden və medallarla təltif edilir.

M.F.Axundzadə, eyni zamanda, Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan və fars dilləri üzrə müəllim işləyir. O, 1842-ci ildə Tubu xanım ilə evlənir, onların üç uşağı olur. 1878-ci ildə Axundzadə vəfat edəndə onun oğlu Rəşid və qızı Nisə xanım sağ idilər. Bu vaxt Rəşid bəy Belçikanın paytaxtı Brüsseldə yol mühəndisi fakültəsinin dördüncü kursunda təhsilini davam etdirirdi. Nisə xanım rus və fars dillərini gözəl bilirdi.

Hamı ona hörmət edir, uşaqlarına rus və fars dillərini yaxşı öyrətdiyinə görə minnətdarlıqlarını bildirirdi. M.F.Axundzadə Tiflisdə dekabrist yazıçı A.Bestujev-Marlinski ilə tanış olur, müntəzəm görüşürlər. A.Bestujev M.F.Axundzadədən Azərbaycan dilini, Axundzadə isə ondan rus dilini öyrənir, səmimi dost olurlar.

O, "A.S.Puşkinin ölümü haqqında

Şərq poeması" adlı əsərini fars dilində yazır, rus dilinə nəsrin tərcümə edir və Tiflisdə əməkdaşlıq etdiyi görkəmli rus yazıçısı Y.Y.Kremetyevə verir. Y.Y.Kremetyev poemanı Moskva "Moskovski nablyudatel" məcmuəsinin redaksiyasına göndərir, poema 1837-ci ildə məcmuənin on birinci nömrəsində nəşr edilir. Məcmuənin redaksiyası yazır: "Y.Y.Kremetyevin fikri ilə tamamilə şərik olaraq M.F.Axundzadə tərəfindən A.S.Puşkinin məzarına qoyulan bu gözəl çalngi bizə təqdim etdiyinə görə ona razılığımızı bildirməklə bərabər rus mədəniyyətinə rəğbət bəsləyən gözəl istedad ürəkdən müvəffəqiyyətlər arzu edirik".

M.F.Axundzadə bədii yaradıcılığa şəirlə başlamış və həyatının sonuna kimi müxtəlif mövzularda "Səbuhi" təxəllüsü ilə mənəzur əsərlər yazmışdır.

Fars, ərəb, türk, rus, Azərbaycan dillərini mükəmməl bilən M.F.Axundzadə 1840-cı ilin aprelində Zaqafqaziya ölkə idarəsinin Baş dəftərxanasının mütərcimi vəzifəsinə təyin edilir.

1848-ci ildə M.F.Axundzadə Nəsrəddin şahın taxta çıxması münasibətilə general-leytenant Şillingin mütərcimi kimi Tehrana göndərilir.

O, İran Azərbaycanının kənd və şəhərlərini gəzir, gələcəkdə yazacağı əsərlər üçün zəngin material toplayır. Mirzə Fətəli 1852-ci ilin martında Qafqaz canişinliyinə baş mütərcim qəbul edilir və ömrünün sonuna kimi bu vəzifədə səmərəli işləyir.

M.F.Axundzadə şərqşünas Adolf Berje, tarixçi N.B.Berzəndovla birlikdə "Arxeoqrafiya Komissiyası"nda işləyir və bütün sənədləri tərcümə edir.

M.F.Axundzadə həmişə rus və Qərbi Avropa klassiklərinin əsərlərini çox səmərəli öyrənir. O, Şekspir, Molyer, Qriboyedov, Qoqol kimi dəhşətli sənətkarların əsərləri ilə tanış olur.

M.F.Axundzadə 1850-1855-ci illərdə "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimiyagər", "Hekayəti-müsyö Jordan həkim-nəbatat və dərviş Məstəli şah ədəduki-ni-məşhur", "Sərgüzaştı-vəzir-xani-Lənkəran", "Hekayəti-xırs quldurbasan", "Sərgüzaştı-mərdi-xəsis" (və ya "Hacı Qara"), "Müdəfiə vəkil-lərinin hekayəti" komediyalarını yazmış və Azərbaycan dramaturgiyasının tarixində həm də yaxın Şərqdə, daha geniş mənada desək, bütün İslam aləmində yeni realist dramaturgiyanın bünövrəsini qoymuşdur.

M.F.Axundzadə yaradıcılığında maarifçilik xüsusi yer tutur. O yeni əlifbaya keçmək haqqında layihə tərtib etmiş, ərəb əlifbasını asanlaşdırmaq istəmişdir. 1863-cü ilin mayında bu məqsədlə İstanbulla gedərək, Türkiyənin dövlət başçısı Fuad Paşaya öz layihəsini təqdim etmişdir. Ancaq onun layihəsi qəbul olunmamışdır. İstanbulda şərqşünas Mirzə Mülküm xanla da tanış olmuş, onların dostluğu sonralar da davam etmişdir.

M.F.Axundzadə üç əlifba layihəsi hazırlamış, lakin bu layihələr qəbul olunmamışdır. O, "Əlifba haqqında mənzumə" adlı bir əsər də yazmışdır. Mirzə Fətəli Axundzadə Mirzə Mülkün xandan sonra İranın Parisdə olan səfiri, maarifpərvər Mirzə Yusif xanla ailəvi dost olmuş, "Yek kəlmə" adlı məqaləsində Mirzə Yusifi "Əxlaqi təmiz, nəcib, açıq fikirli bir gənc, məhəbbət və pərəstişə layiq vəfəli bir dost" adlandırmışdır.

M.F.Axundzadənin dostlarından Cəlaləddin Mirzə və Əli xan müdrik insanlar olmuş, əlifbanı dəyişdirmək işinə kömək etmişlər. M.F.Axundzadə, İ.Qurtqaşanlı, Xurşid banu Natəvan, H.B.Zərdəbi kimi görkəmli şəxsiyyətlərlə əlaqə saxlamış, "Əkinçi" qəzetində "Vəkil-milləti-naməlum" imzası ilə çıxış etmişdir.

M.F.Axundzadənin zəngin irsi dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuş incilərdəndir. M.F.Axundzadənin poeziyasında "Zəmanədən şikayət", "A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması", "Təcnis", "Təcnisi-digər", "Zakirə məktub", yenə "Zakirə məktub", "Müxəmməs", "Cəfərqulu xana" (iyirmi səkkiz mısradır), "Cəfərqulu xana məktub", "Səidə xitab", "Yeni əlifba haqqında mənzumə", "Şahmat oyunu haqqında" və bu kimi lirik əsərləri nadir sənət nümunələridir.

M.F.Axundzadə 1857-ci ildə yazdığı "Aldanmış kəvakib" povestinin sujetini I Şah Abbasın salnaməsini yazan İsgəndər bəy Münşinin "Tarixi-əlami-aray-İ Abbasi" əsərindən götürmüşdür. M.F.Axundzadənin maarifçi-demokratik görüşlərinin kamalə çatmasını və materialist görüşlərinin inkişafına başlamasını "Aldanmış kəvakib" povesti əsaslandırır. Bu povest təsdiq edir ki, M.F.Axundzadə Yaxın Şərq ölkələrinin tarixini yaxşı bilən bir alim olmuşdur. Görkəmli sənətkar povestinin birinci hissəsində I Şah Abbas və onun vəzirlərindən, ikinci hissəsində isə Yusif şahın əhvalatından bəhs etmişdir.

Maarifçi və demokratik ideyaların qarçısı Mirzə Fətəli Axundzadə povestdə Şah Abbas hökumətini ədalətli

Yusif şah hökuməti ilə əvəz etmişdir. M.F.Axundzadə azad və demokratik xalq hakimiyyətinin qurulmasını təbliğ etmiş, onun qarçısı olmuşdur. Povestdə Nəsrəddin şah hökuməti tənqid edilir, çar üsuli idarəsinə üstüörtülü nifrət yağdırılır. M.F.Axundzadə povesti dərin müşahidələr, ümumiləşdirilmiş həyat hadisələri və maraqlı insan surətləri ilə zənginləşdirmişdir. Povestnin birinci hissəsi Şah Abbasın taxtdan kənarlaşdırılması və Yusif Sərracın hakimiyyət başına gətirilməsi ilə yekunlaşdırılır. Povestnin ikinci hissəsi Axund Səmədin Yusif Sərracı şahın yerinə namizəd göstərməsi ilə başlayır. Yusif Sərracın islahatçılıq fəaliyyətinin inkişafı göstərilir. Bu hissənin sonu Yusif Sərracın itkin düşməsi və köhnə şahın öz yerinə qayıtməsi ilə yekunlaşdırılır.

Maarifçi yazıçı M.F.Axundzadə Yusif Sərrac obrazını ideal hökmdar surəti kimi yaratmış və onu oxucuya sevdirməyi bacarmışdır. Yusif Sərrac ömrü boyu görə bilmədikləri tədbirlər görmüş, qanunlar vermiş, dini dövlətdən ayırmış, məhkəmə işlərini ruhanilərin əlindən almış, münəccimbaşlıq məqamını ləğv etmiş, xalqa səmərəli xidmət göstərmişdir.

Mirzə Fətəli Axundzadə bədii yaradıcılığı və sosial-fəlsəfi düşüncələrinin kamilləşdiyi dövrdə "Kəmalüddövlə məktubları" əsərini yazmışdır. "Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə yazdığı üç məktub və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavab məktubu" adlı əsər həm ədəbiyyatşünasların və həm də filosofların diqqətini cəlb etmiş, bu gəzəl fəlsəfi traktat haqqında dəyərli elmi tədqiqat əsərləri

yazılmışdır. Mirzə Fətəli Axundzadə "Kəmalüddövlə məktubları"nda siyasi-fəlsəfi ideyalarını və estetik görüşlərini ətraflı təsvir etmişdir. Maarifpərvər sənətkar bu əsərində görüşlərini və ideyalarını canlı bədii formada Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə obrazları ilə təqdim etmişdir.

Əsərdə göstərilir ki, Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə şahzadəsidir. Onlar Misirə köçməyə məcbur olmuşlar. İngilis müstəmləkəçiləri Kəmalüddövlənin vətəni Hindistanda atası Övrəng Zibini hakimiyyət başından götürüb onun məmləkətinə sahib olmuşlar. Cəlalüddövlə isə Vətəni İranda despotun zülmünə dözməyi Misirə köçmüşdür. Şahzadələr zülmə dözmür, vətənlərindəki fəlakətdən qurtaramaq üçün tədbir görmək istəyirlər. Kəmalüddövlə Amerika, Avropa ölkələrini səyahət edir, bu ölkələrin ictimai-siyasi quruluşu ilə tanış olur, Şərq xalqlarının geridə qalmasının səbəblərini öyrənir. Sonra İrana gedir. O, İranın vəziyyətinə kədərlənir. Amerika və Avropa ölkələrinin abadlığını görür. Ərəb istismarına nifrət edir və deyir: "Ey İran! Hani sənəin o şövkətin". O, Firdovsinin "Şahnamə" əsərindən istifadə edərək qarşı deyilmiş beyləri seçir və deyir ki, sağlam ağılın hökmü ilə tam azadlıq nemətindən istifadə etmək lazımdır.

M.F.Axundzadə "Kəmalüddövlə məktubları" əsərində Kəmalüddövləni müsbət, Cəlalüddövləni isə mənfi fikirlərin ifadəçisi kimi verir. Əsərdə Cəlalüddövlə dostu Kəmalüddövlənin üç məktubuna bir-cə cavab yazır və orada Kəmalüddövlənin "başına hava gəlməsinə" təəssüflənir.

Əsərdən aydın olur ki, bunların

ikisi də mahiyyət etibarını ilə bir məqsədin yolçusudur, eyni dünyagörüşünə malikdirlər. Cəlalüddövlə despotizmi yalnız İranda deyil, bütün Şərq ölkələrində azadlığın qarşısında dayanan maneələrdən biri hesab edir, müstəmləkə zülmünü ən dəhşətli faciə adlandırır.

“Kəmalüddövlə məktubları” əsərindən aydın olur ki, Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə təklidə M.F.Axundzadə ideyalarının təmsilçisi deyildir. Ancaq onların mübahisəsindən alınan məntiqi nəticələr M.F.Axundzadənin siyasi-fəlsəfi ideyası və müdrik dünyagörüşüdür. Mirzə Fətəli Axundzadə yazır ki, müsəlman xalqları arasında elm və mədəniyyətin yayılmasına din və fanatizm böyük maneədir. Asiya xalqlarını qəflət və nadanlıq yuxusundan oyatmaq məqsədi güdən “Kəmalüddövlə məktubları” adlı əsər qüvvətli fəlsəfi mütərəqqi ideyalar ensiklopediyasına çevrilmiş, müəllifinə hörmət qazandırmışdır. Ona görə ki, Yaxın Şərqdə və Qərbi Avropada bu əsərə qədər belə qüvvətli əsər yazılmamışdı. Bu əsərin əsas ideyası din və fanatizmə qarşı şiddətli mübarizədən ibarətdir.

M.F.Axundzadə deyir: “Mən külli-ədyanı puç və əfsanə hesab edirəm. Onlardan heç birinə axirətdə qurtuluş ümidi ilə nail deyiləm”. Məhz buna görə də dindarları elm və maarifə yiyələnməyə çağırır, onlara dünyəvi bilikləri öyrənməyin lazım olduğunu göstərir. O, elm xadimlərinə xalqa elm öyrətmənin zəruri olduğunu şərh edir. M.F.Axundzadə din və cəhəlati kəskin tənqid atəşinə tutur, ona öldürücü zərbə vurur. Maarifpərvər sənətkar M.F.Axundzadə Kəmalüddövlənin əli

ilə İranda, Cəlalüddövlənin dili ilə Hindistandakı nöqsanları göstərir və ifşa edir.

Avropanın Şərq xalqlarını müstəmləkəçilik zülmünə salmasının başlıca səbəbini görkəmli sənətkar islam ideologiyasında görür və yazır: “Tam azadlıq iki növ azadlıqdan ibarətdir: biri ruhani azadlıq, o, biri cismani azadlıqdır. Bizim ruhani azadlığımızı islam dininin başçıları əlimizdən almış, bizi bütün ruhani işlərdə tamamilə öz əmr və nəhyələrinə tabe və alçaq kölə etmişlər və bizim maddəyə heç bir müdaxilə etmək ixtiyarımız yoxdur. Beləliklə, biz ruhani azadlıq maddəsində din başçılarından qulu olaraq azadlıq nemətindən məhrummuş”.

M.F.Axundzadə “Yek kəlmə haqqında” adlı məqaləsində din və despotizmə qarşı mübarizəni birgə aparmayı və hər ikisinin aradan qaldırılmasını tələb edir. Şərqdə dərin kök salmış dini və zülmü sarsıtmaq uğrunda M.F.Axundzadənin ideyası çox qüvvətli olmuş və ondan sonra gələn mübarizələrə əhəmiyyətli ixtiqamət vermişdir. Mirzə Fətəli Axundzadənin ictimai-siyasi görüşləri feodal-təhkimçilik münasibətləri əleyhinə olaraq, Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələrində baş verən ictimai-iqtisadi hadisələrlə, həm də azadlıq hərəkatı, elmi və mədəni əlaqələrlə möhkəm bağlı olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundzadə demokratiya və azadlıq qarçısı kimi yazır: “Bəşəriyyətin xoşbəxtlik və səadətə o vaxt mümkün olacaqdır ki, istər Asiyada və istər Avropada insan əqli ədəbi həbsdən tamam qurtaracaq, işlərdə və fikirlərdə yalnız insan əqli səadət və dəlil hesab edilib, hakimi mütləq olacaqdır”.

M.F.Axundzadə “Aldanmış kəvakib” əsərində göstərdiyi siyasi fikirlərini “Kəmalüddövlə məktubları”nda inkişaf etdirmiş, fəlsəfi və siyasi təkamülünü təmmalamışdır. 1861-ci ildə təhkimçilik hüququnun ləğvi haqqında islahatdan sonra Rusiyada azadlıq hərəkatı geniş yayılır və Azərbaycana da təsir edir. Mirzə Fətəli Axundzadə yazır ki: “Mən xalqı sevən, canını bu yolda qurban verməyə hazır olan bir adamam”. Aydındır ki, M.F.Axundzadə maarifçiliklə yanaşı inqilabi ideyaları öyrənir və onun təbliği ilə məşğul olmağa başlayır. Məhz buna görə də ədib yazır: “Zülmü aradn qaldırmaq üçün məzluma demək lazımdır ki, qəflət yuxusundan oyan və zalımın atasını yandır”. Ədib elm və maarifə yiyələnmək üçün istismar quruluşunu dəğitməyi əsas problem sayır. Azərbaycanda, İranda və Hindistanda M.F.Axundzadə məktəbinin görkəmli xələfləri olmuşdur. Maarifpərvər sənətkar Avropa və dünya kapitalistlərinin müstəmləkə siyasətinə nifrət yağdırır, bu mürtəcə siyasətin yaramazlığını göstərir.

M.F.Axundzadə “Kəmalüddövlə məktubları”nda və “Fəhrisi-kitab” (1859), “Nəzm və nəsr haqqında” (1862), “Tənqid risaləsi” (1862), “Hekayə” (1865), “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” (1871) və bir sıra əsərlərində realizm və sənətdə ideyasızlıq haqqında çox əhəmiyyətli fikirlərini bildirmişdir. Estetik görüşlərində və ədəbi-tənqidi mülahizələrində ədəbiyyat və incəsənətin təbiyyəti əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən M.F.Axundzadə müasirlərini bu məsələ

lənin şərhinə düzgün yanaşmağa çağırmışdır. Ədəbin sənətə realizm prinsiplərinə əsaslanan estetik və ədəbi tənqidi görüşləri materialist dünyagörüşü ilə vəhdət təşkil edir. Onun ədəbiyyat və sənətdə vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik prinsiplərinə sadıq qalması realizm prinsiplərini müdafiə edir. Ədib ədəbiyyat və incəsənətdə ideyasızlığın və formalizmin əleyhinə çıxır, “məzmun səhhiyyəsi” və “ifadə gözəlliyi”ni bədii əsərin əsas ölçüsü sayır, Nizaminin “Xəmsə”sini, Firdovsinin “Şahnəmə”sini məzmun və ifadə gözəlliyinin yüksək nümunəsi adlandırır. Mirzə Fətəli Axundzadə “Nəzm və nəsr haqqında” adlı məqaləsində M.P.Vaqif və Q.Zakirin poeziyasını yüksək dəyərləndirir. O, epik şəri daha oxunaqlı sayır, Homerin “İliada”, Firdovsinin “Şahnəmə”, Nizaminin “Xəmsə”sini gözəl sənət əsəri adlandırır.

Maarifpərvər sənətkar M.F.Axundzadə məzmun və ifadə gözəlliyini şərin əsas meyarı hesab edir, Firdovsinin, Nizaminin və Hafizin əsərlərini nümunə göstərir. Mirzə Fətəli Axundzadə ədəbi-tənqidi məqalələrində teatr və dramaturgiyanın tərbiyəvi mahiyyətini göstərir, kütlələrin tərbiyələndirilməsində onun əhəmiyyətini vurğulayır. Dərin məzunluq və tənqidi-nəzəri əsərləri ilə yeni materialist estetikanın və ədəbi tənqidin bünövrəsini qoymuş, ədəbiyyat və incəsənətdə, ictimai və mədəni məsələlərə həsr etdiyi əsərlərində dahi sənətkar olduğunu təsdiqləmiş Mirzə Fətəli Axundzadə dünyəşəhrotili mütəfəkkirdir.

Mənəvi həyatdan şəxsi yaradıcılığı üçün həyat və qüvvət alan Mirzə Fətəli Axundzadə yalnız xalqın elm və

maarif, ədəbiyyat və incəsənətə yiyələnməsinin əsas meyar sayır, bütün fəaliyyətində səmərəli mübarizə aparır. Bu şəərəfli mübarizə həmişə böyük müttəfəkir Mirzə Fətəli Axundzadəyə ümumxalq məhəbbəti qazandırır.

XIX əsrin 60-70-ci illərində maarif xadimləri və pedaqoqlar xalq məktəblərinin yaxşılaşdırılmasına çalışmış, gənc nəslin nəcib ənənələrlə tərbiyələnməsində xüsusi diqqət yetirmişdir. Onlar məktəbdə fiziki cəza tətbiq etməyin ələhinə çıxmış, izahtlı qiraət, ekskursiya, müxtəlif növ iş üsullarından geniş surətdə istifadə etməyin tərəfdarı olmuşdur.

M.F.Axundzadə göstərmişdir ki, müəllim pedaqoji mahiyyətli ictimai xadim, ardıcıl surətdə işləməyi bacaran, mahir metodist, həssas tərbiyəçi olmaqla, şagirdlərin əqli qabiliyyətlərini və bədii zövqlərini inkişaf etdirə bilər.

Mirzə Fətəli Axundzadə görkəmli maarifpərvər, fitri istedadlı sənətkar, humanist tarixi şəxsiyyət, feodal zülmünə qarşı ciddi mübarizə aparan müttəfəkir olmuş, Vətənə və xalqa şəərəflə xidmət etmiş, həmişə xalqın məhəbbətini qazanmışdır.

Maarifpərvər sənətkar M.F.Axundzadə istismarçı hakim quruluşa, islam dininə, köhnəliyə, idealizmə nifrət etmiş, yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələlərinə geniş yer vermiş, təlim-tərbiyənin yeni cəmiyyətdə gənc nəslə tərbiyə edib yetişdirmək üçün əsas vasitə olduğunu əsaslandırmışdır.

Professor Əhməd Seyidov: "Axundovun irəli sürdüyü təlim-tərbiyə ideyaları gənclərdə despotizmə, islam dininə, müttəxərlərə, hər cür fanatizmə və muridizmə qarşı nifrət hissi aşıla-

yı, elmə, mədəniyyətə həvəs oyadır, insanı əxlaqi gözəlləşdirməyə, onu mövhumat və cəhəlat zəncirlərdən xilas etməyə çağırırdı".

Mirzə Fətəli Axundzadə istismarçı quruluşun, onun soyğunçu və talançı nümayəndələrinin, dinin və mövhumatın insanın azadlıq, əməksevərlik, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsinin düşməni olduğunu göstərmişdir.

Maarifpərvər Mirzə Fətəli Axundzadənin pedaqoji görüşlərinin qayəsi mövhumatdan, dindən uzaq, elmi biliklərlə silahlanmış, humanist, zəngin təlim-tərbiyəvi, bədii-estetik və əxlaqi keyfiyyətlərə malik gənclər tərbiyə edib yetişdirməkdən ibarətdir.

Mirzə Fətəli Axundzadə insan şəxsiyyətinin təşəkkülündə tərbiyə və təhsilin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir və yazır: "Tam azadlıq iki cür azadlıqdan ibarətdir: biri ruhani azadlıq, o biri cismani azadlıqdır. Biz ruhani azadlıq maddəsinin din başçıları'nın qulu olaraq azadlıq nemətindən məhrummuş. Bizim cismani azadlığımızı isə despot hökmdarlar əlimizdən almış, bizi bu dünya həyatında tamamilə öz buyruqlarına məhkum edib, bizi də nəfslərinin istəklərinə görə cürbəcür ağır yüklərin və təkliflərin həmmalı etmişlər".

M.F.Axundzadəyə görə, faydasız tərbiyə-təhsil sistemi istismarçı hakim quruluşun yaramaz fəaliyyətinin nəticəsidir və nifrətə layiqdir. Ədib yazır ki, insanlar dərk etmirlər ki, "uşaqların tərbiyəsində çubuq və şillə vurmaq onların əxlaqını pozar, təbiətlərini alçalda, fitri cəvhəllərini boğar, qorxaq və yalançı edə". Aydındır ki, görkəmli maarif xadimi köhnə tərbiyə siste-

mini ifşa edir, dünyəvi elmlər əsasında gənc nəslin hərtərəfli və səmərəli inkişafını göstərir. O, despotun aradan götürülməsini, xalq məktəblərinin açılmasını, dünyəvi məktəblərə çevrilməsini, gənc nəslin həqiqi elmi biliklərə yiyələnməsini zəruri sayır. M.F.Axundzadə H.M.Zərdəbiyə məktəbunda yazır ki, biz elmi harada, kindən və hansı dildə öyrənək. Deməli, M.F.Axundzadə məktəblərin azlığından, müəllimlərin olmamasından və ana dilində dərsin keçirilməməsindən bəhs edir. Bu da çox acınacaqlı vəziyyət yaradırdı. Buna görə də bu dillərin əvəzinə Azərbaycan dilinin tədris olunması, Qori müəllimlər seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin açılması uğrunda M.F.Axundzadə səmərəli fəaliyyət göstərmiş, islam dininin kökündən ləğv edilməsini tələb etmişdir. Ədib yeni əlifba islahatı uğrunda əsaslı mübarizə aparmış, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsini zəruri hesab etmiş və demişdir ki, "beş yüz il belə keçsə də, o, yenə dəyişməlidir, mən onu, indi dəyişməyi qərara aldım". Onun yeni əlifba uğrunda mübarizəsi islam dininə və Şərq despotizminə çox ağır və dəhşətli zərbə idi. Ona görə ki, ədib dünyəvi məktəblərin yaradılmasını və yeni əlifbaya keçirilməsini dövrün əsas məsələsi kimi qiymətləndirirdi.

M.F.Axundzadə gənc nəslin hərtərəfli inkişafında təhsilin və elminin inkişafı və köhnə məktəblərin ləğv edilməsini, yeni üsullu xalq məktəblərinin açılmasını tələb edirdi.

M.F.Axundzadə tərəfindən ümumtəhsil ideyasında xalq məktəblərinin açılması və bu məktəblərin dinin tə-

sirindən azad olub dünyəvi məktəblər olması, gənc nəslə həqiqi elmi biliklər verməsi fikri əsaslandırılır.

Azərbaycanda maarifin inkişafına əsas yox idi, məktəblərdə Azərbaycan dili tədris edilmirdi. Buna görə də Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan dilinin səmərəli tədrisi üçün ərəb, fars və osmanlı təsirindən qurtarmaq uğrunda mübarizə aparırdı. M.F.Axundzadənin yaradıcılığında, zəngin ədəbi irsində təhsil ideyası inkişaf etdirilir. Şərqdə istismarçı hakim quruluşun, zülmün və islam dininin tamamilə ləğv edilməsi də əsaslandırılır, həm də dövrün zəruri tələbi səviyyəsinə qaldırılır. M.F.Axundzadə dünyəvi təhsilin tərəfdarı olmuş, təbii və cəmiyyət haqqında elmi biliklərin insanı mövhumatdan xilas etməsini göstərmiş, real və dünyəvi təhsili müdafiə etmiş, dinə və mövhumata qarşı mübarizə aparmağı, təbii elmləri ilə silahlanmağı lazım bilmişdir.

M.F.Axundzadə şəərəfli fəaliyyətinə bütün elmləri: hüquq elmini, tarixi, ədəbiyyatı, fəlsəfəni, coğrafiyanı, ictimai-siyasi elmləri öyrənməyin əhəmiyyətini göstərmiş, gənc nəslin dünyagörüşünün formalaşmasında tarix elminin əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmişdir. M.F.Axundzadə insani, gələcək ümidimiz olan gənc nəslə tərbiyə etmək, maarifi yaymaq, cəhəlatə və ədəbiyyatı kəskin silah adlandırmışdır. Ona görə ki, dil və ədəbiyyatın təlim-tərbiyəvi və bədii-estetik mahiyyəti, əxlaqi keyfiyyətləri çox yüksəkdir. M.F.Axundzadəyə görə bədii ədəbiyyat dərin məzmunlu, zəngin ideyali, tərbiyəvi mahiyyəti olmalıdır. Ədəbiyyat insanın mənəvi aləmini,

bütün varlığını zənginləşdirməli, gözəllikləri, səciyyəvi sifətləri ona dərk etməli, insanın qəlbini pərvazlandırmalı, onu yüksəltməli, yaramaz və riyakar sifətləri ifşa etməlidir. Ədib dünyəvi məktəblərdə ümumtəhsil fənləri içərisində musiqi və nəğməyə, rəsm və rəqsə yüksək qiymət verir, onların böyük təlim-tərbiyəvi əhəmiyyətini dəyərləndirir, öyrənilməsinə, səmərəli tədris olunmasına zəruri hesab edir.

Maarifpərvər sənətkar Mirzə Fətəli Axundzadə dünyəvi təhsil ideyasında görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin törcümeyi-hallarını tarixillik və elmlilik prinsipləri əsasında yazıb nəşr etməyən əhəmiyyətini göstərmişdir. Onun materialist dünyagörüşündə əxlaq məsələlərinin şərhinə geniş yer verilmiş, istismarçı hakimiyyətin əxlaq normaları ifşa edilmiş, müftəxorluq, şöhrətpərəstlik, ikiüzlülük, yaltaqlıq, tənbəllik kəskin tənqid atəşinə tutulmuşdur.

Humanizmin, vətənpərvərliyin və əməksevərliyin qarçısı olan mütəfəkkir əxlaq tərbiyyəsini, xalqlar arasında insanpərvərlik, səmimiyyət və dostluğun yaradılmasını təbliğ etdiyini, böyük sənətkarların təlim-tərbiyə haqqındakı fikirlərinin müasir dövrdə öz əhəmiyyətini saxladığını göstərir. Pedaqoji elmləri doktoru, professor Əhməd Seyidov yazır: "Mirzə Fətəli Axundzadənin xalq maarifi, təlim-tərbiyə haqqındakı qabaqcıl ideyaları Azərbaycanı pedaqoji fikrin inkişafı tarixinin çox əhəmiyyətli səhifələrini təşkil edir, bu ideyalar Mirzə Fətəli Axundzadənin zəngin ədəbi-fəlsəfi irsi ilə birlikdə yaşayır".

Mirzə Fətəli Axundzadənin pedaqoji

qoji görüşləri Seyid Əzim Şirvaninin (1835-1888), Həsənbəy Zərdəbinin (1837-1907) pedaqoji görüşləri ilə vəhdət təşkil edir, dünyəvi təhsilə tərəfdar olduqlarını, gənc nəslə nəcib əxlaqi keyfiyyətlər aşılmasını zəruri saydıqlarını təsdiqləyir. Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın banisi, realist nəsrin, ədəbi tənqidin, estetikanın ilk görkəmli nümayəndəsi, maarif xadimi, mahir pedaqog Mirzə Fətəli Axundzadə zəngin ədəbi irsi ilə milyonların qəlbində yaşamış, yaşayır və əbədi yaşayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İ.Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yad-daş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007.
2. H.Məmmədov. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq. Bakı: Elm, 1971.
3. Mir Cəlil, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1972.
4. C.Xəndan. Uğur yolu, Bakı: Azərşərq, 1987.

Педагогическое воззрения М.Ф.Ахундзаде Резюме

В настоящей статье большое внимание уделено на педагогическое, научные и эстетические воззрения великого драматурга, критика и педагога.

M.F. Akhundzadeh's pedagogical views

Summary

This article is dedicated to the great playwright, critic and his scientific-pedagogical, esthetic views.

Metodika, qabaqcıl təcrübə

Həndəsənin hazırlıq kursunda sahə anlayışlarının öyrədilməsinə dair (IV-VI siniflər)

Mönsüm Alişov

Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasatırma və Yenidənəhazırlanma İnstitutunun prorektorı, dosent

Ümumtəhsil fənləri içərisində riyaziyyatın xüsusi yeri vardır. Onun I sinifdən XI sinifə qədər tədris edilməsi də bunu təsdiq edir. Məlumdur ki, riyaziyyat elmi kəmiyyətlərin ölçülməsi və qiymətlərinin hesablanması məsələləri ilə məşğul olur. Kəmiyyətlər isə xarakterik xüsusiyyətlərinə görə məxsus olduğu elmlərə görə fərqlənir. Məsələn, fiziki kəmiyyətlər (kütlə, təcil, qüvvə, iş və s.), həndəsi kəmiyyətlər (uzunluq, sahə, həcm, bucağın qiyməti və s.) bu qəbildəndir. Burada IV-VI siniflər riyaziyyatında həndəsədən ayrıca danışmaq lazım gəlir.

Həndəsi fiqurlar müxtəlif xassələrə malikdir. Bu və ya digər həndəsi fiqurda nəzərdə tutulan xassənin olub-olmadığı haqqında fikir söyləmək olar. Məsələn, düz xəttin kəmiyyət mənasında qeyri-məhdud uzunluğa malik olması, çevrə uzunluğunun məhdud olması, tərəflərin uzunluqlarına görə üçbucağın təsnifi, düzbucaqlının təsnifi (məxsusi düzbucaqlı və kvadrat) və s.

Həndəsi fiqurları digər xassələrinə görə də təsnif etmək olar. Məsələn, parçanın xassəsi-uzunluğa malik olmasıdır; müstəvi fiqurun (düzbucaqlı-

nın və s.) sahəyə malik olmasıdır; fəza cismnin (məsələn, prizmanın, kubun və s.) həcmə malik olmasıdır.

Bu və ya digər fiqur nəzərdən keçirilərkən, sual meydana çıxır: bu fiqur bizi maraqlandıran xassəyə malikdirmi? Əgər malikdirsə, onda həmin xassəyə uyğun kəmiyyətin qiymətini müəyyən etmək məsələsi ortaya çıxır. Məsələn, parçanın uzunluğuna uyğun mənfə olmayan ədədi müəyyən etmək üçün həmin uyğunluğun ölçülməsi zərurəti yaranır. Bunun üçün qabaqcadan məlum olan ölçü vahidindən (vahidlərdən) istifadə edilməlidir. Müstəvi fiqurun sahəsi vardır və onun qiymətini neçə ölçü vahidi ilə müəyyən etmək isə bundan sonra mümkün olur.

Eyni qayda ilə həcm haqqında oxşar fikirləri də şərh etmək olar. Məlumdur ki, uzunluq, sahə, həcm-həndəsi fiqurların xassələridir [3; 131].

Həndəsi fiqur bu xassələrdən birinə malikdirsə, onda bu xassənin miqdarını uyğun olaraq: uzunluq ölçüsü, sahə ölçüsü, həcm ölçüsü adlandırmaq olar. Lakin həmin ifadələri sadəcə olaraq uzunluq, sahə və həcm adlandırmalar. Deməli, bu sonuncu anlayışlar ikinci mənə kəsb edirlər: həndəsi fiqur-